

مطالعه و تحلیل مؤلفه‌های تصویری طرح گلستانی قالی معاصر تبریز (سده اخیر)^{*} با رویکرد زیبایی‌شناسی

نوع مقاله:
علمی پژوهشی

10.22052/HSI.2023.248664.1081

مریم متفکرآزاد**
شهریار شکرپور***
محمد عباس‌زاده****
مهدی کشاورز افشار*****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۰

چکیده

مطالعه قالی معاصر ایرانی، با شناخت مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی تصویری انواع طرح‌ها در مناطق مختلف میسر است. طرح گلستانی یکی از انواع طرح‌های قالی معاصر تبریز بوده که براساس رویکرد زیبایی‌شناختی سنتی و معاصر با زبان تصویری (نگاره‌های تصویری) در ساختار چندمتنی تحول یافته است. به نحوی که در این طرح، نگاره‌های تصویری به شیواترین بیان در کثرت متون تجسم یافته‌اند. مسئله اصلی این پژوهش، نمود تصویری نگاره‌های طبیعت‌گرا در تحول طرح گلستانی قالی معاصر تبریز است. بنابراین هدف از این پژوهش، شناخت و تحلیل مؤلفه‌های تصویری طرح گلستانی جهت شناخت بیش‌تر قالی معاصر تبریز می‌باشد. سوال اساسی این پژوهش عبارت است از: مؤلفه‌های اصلی نگاره‌های تصویری به‌عنوان ویژگی تصویری طرح گلستانی تبریز کدامند؟ این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی با رویکرد زیبایی‌شناختی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بررسی اسناد تصویری، به مطالعه و تحلیل نگاره‌های تصویری طرح گلستانی قالی معاصر تبریز پرداخته است. در این راستا جامعه آماری مورد مطالعه قالی‌های طرح گلستانی معاصر (سده اخیر تبریز) بوده که از آن میان، ۹ نمونه از قالی‌های گلستانی انتخاب شده‌اند. گردآوری داده‌های تصویری با مراجعه به وب‌سایت موزه‌ها، مطالعه تصاویر پایان‌نامه‌ها و کتب مرجع و با استفاده از تصویربرداری از قالی‌ها انجام یافته است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که تحول در طرح گلستانی براساس رویکرد زیبایی‌شناختی سنتی و معاصر شکل گرفته است. در این راستا مؤلفه‌های سنتی چون ساختار هندسه متن بر مبنای هندسه ایرانی - اسلامی و به صورت چندمتنی و کثرت متون مشهود بوده و مؤلفه‌های معاصر براساس تصویرگرایی نزدیک به طبیعت در نگاره‌های تصویری نمایان است. کثرت کاربرد نگاره‌های تصویری در طرح گلستانی معاصر تبریز بنا بر ساختار زیبایی‌شناختی این طرح براساس کثرت متون و مؤلفه‌های تصویری دوره معاصر (مانند الهام از طبیعت به صورت تصویری واقع‌گرا از آن) نمود یافته است. دو مؤلفه تصویری طرح گلستانی در کثرت قاب‌بندی فضای چندمتنی با نمود نگاره‌های طبیعت‌گرای تصویری و استفاده گسترده از نگاره‌های تصویری بوده که از واقع‌گرایی بیش‌تری برخوردار می‌باشند.

صناعات
هنرهای ایران

دوفصلنامه علمی هنرهای صناعی ایران

سال پنجم، شماره ۲، پیاپی ۹

پاییز و زمستان ۱۴۰۱

۲۱

کلیدواژه‌ها:

طرح گلستانی، قالی معاصر تبریز، زیبایی‌شناسی، نگاره تصویری.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان تحلیل تحولات نگاره‌های تصویری طرح گلستانی قالی معاصر تبریز، با راهنمایی دکتر شهریار شکرپور و دکتر محمدعباس‌زاده، و مشاوره دکتر مهدی کشاورز افشار در دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

** دانشجوی دکتری، گروه هنرهای صناعی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران / m.motafakker@tabriziau.ac.ir

*** استادیار، گروه هنرهای صناعی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول) / Sh.shokrpour@tabriziau.ac.ir

**** استاد، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه تبریز، ایران / m.abbaszadeh2014@gmail.com

***** استادیار، گروه پژوهش و تاریخ هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران / m.afshar@modares.ac.ir

۱. مقدمه

قالی معاصر ایرانی با مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی تصویری نمود یافته است. از این رو با مطالعه و پژوهش در انواع نگاره‌های تجربیدی و تصویری رایج در قالی‌های معاصر ایرانی، شناخت ابعاد نوآوری در آن‌ها میسر خواهد بود. طرح گلستانی به‌عنوان قالی معاصر تبریز با مؤلفه‌های تصویری در نگاره‌های تصویری و طبیعت‌گرایانه نمود یافته است. مسئله اصلی این پژوهش شناخت و تحلیل مؤلفه‌های تصویری طرح گلستانی بوده است. در این راستا با رویکرد زیبایی‌شناختی که از جمله مهم‌ترین رویکردهای مطالعه و تحلیل ساختار طرح و نگاره‌ای آثار هنری در دوره معاصر است، به تحلیل تصویر در این قالی‌ها و شناخت مؤلفه‌های تصویری آن‌ها پرداخته شده است. از جمله وجوه مطالعاتی، ابعاد زیبایی‌شناختی قالی معاصر مراکز مهم قالی‌بافی ایرانی و شناخت مؤلفه‌های هنری قالی آن مناطق است. قالی‌های شهر تبریز و شناخت مؤلفه‌های بصری انواع قالی‌های معاصر این شهر به‌عنوان پیشگام قالی‌بافی ایرانی و شناسایی طرح‌های معروف و مخاطب‌پسند آن حائز اهمیت است. چراکه امروزه راهکار اصلی، در راستای احیای قالی ایرانی با شناخت مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی انواع متنوع طرح قالی مناطق مختلف ایران در جهت استمرار نگاره‌های سنتی به همراه تنوع و نوآوری نگاره‌های تصویری معاصر است که با توجه به پذیرش تحولات دنیای معاصر میسر می‌باشد. تصویر به‌عنوان مؤلفه بارز هنرهای معاصر بوده که در این میان ارتباط میان قالی با انواع هنرهای ایرانی، موجب انتقال مفاهیم و هنرهای تصویری شده است. مؤلفه تصویرگرایی در قالی معاصر در نگاره‌های تصویری طبیعت‌گرا نمود یافته که در ارتباط با هنر نگارگری معاصر ایرانی است. از این رو کاربرد واژه نگاره در قالی ایرانی به‌عنوان کوچک‌ترین تصویر شناخته‌شده نقشه آن قالی است (آذریاد و حشمتی رضوی ۱۳۸۳، ۴۸۹). هدف از این پژوهش، شناخت و تحلیل مؤلفه‌های تصویری طرح گلستانی قالی معاصر تبریز است که از ویژگی‌های سنتی به همراه نوآوری زمان معاصر بهره‌مند بوده است و در پی پاسخ به این سوال اصلی است که مؤلفه‌های اصلی نگاره‌های تصویری به‌عنوان ویژگی تصویری طرح گلستانی قالی معاصر تبریز کدامند؟

شناخت و معرفی هویت فرهنگی و اجتماعی قالی ایرانی در جهت رشد و بالندگی آن موثر می‌باشد. براساس رویکرد زیبایی‌شناختی قالی ایرانی مؤلفه‌هایی چون نفاست، اصالت، زیبایی، نوآوری و ... در انواع طرح‌ها از اهمیت و اعتبار خاصی برخوردار است. بنابراین مطالعه و پژوهش انواع طرح قالی معاصر ایرانی براساس رویکردهای زیبایی‌شناختی که موجب شکل‌گیری مؤلفه‌های هویتی قالی معاصر می‌شود، حائز اهمیت است. اهمیت این پژوهش در انتخاب و مطالعه مؤلفه‌های تصویری طرح گلستانی با رویکرد زیبایی‌شناختی معاصر بوده است چراکه ضرورت پرداختن به تصویر به‌عنوان زبان جهانی دوره معاصر حائز اهمیت است. از سوی دیگر نیز ضرورت پرداختن به قالی معاصر تبریز به دلیل اهمیت شهر تبریز در پیوند طولانی با قالی‌هایی با کیفیت مناسب در طراحی، بافت و نگاره‌های متنوع و توجه به سلاقی طراحان و مخاطبان معاصر است. بنابراین مطالعه و تحلیل انواع قالی تبریز با رویکرد زیبایی‌شناختی در شناخت مؤلفه‌های تصویری قالی معاصر ایرانی مؤثر خواهد بود. از این رو در میان انواع متنوع قالی معاصر تبریز، طرح گلستانی به دلیل برخورداری از مؤلفه نگاره‌ای شاخص که با عناصر تصویرگرایی و طبیعت‌گرایی همراه بوده، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۱-۱. روش تحقیق

این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی با رویکرد زیبایی‌شناختی به مطالعه و تحلیل ساختار متن و نگاره‌های طرح گلستانی قالی معاصر تبریز پرداخته است. در این راستا مؤلفه‌های تصویری نگاره‌های طرح گلستانی قالی معاصر تبریز بیان شده‌اند. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای بوده که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مطالعه اسناد تصویری، به تحلیل مسئله پرداخته است. جامعه آماری مدنظر در این پژوهش، قالی‌های گلستانی معاصر تبریز است که در این راستا تصاویر قالی‌های گلستانی معاصر متعلق به سده اخیر تبریز یعنی اواخر دوران قاجاریه و دهه‌های اخیر شامل دوران پهلوی و دوره جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان جامعه آماری مدنظر گرفته شده‌اند. در این راستا با مراجعه به وبسایت موزه‌های داخل و خارج از کشور برای نمونه‌های تاریخی، مطالعه تصاویر پایان‌نامه‌ها و کتب مرجع و همچنین با استفاده از تصویربرداری از قالی‌های معاصر، تصاویر لازم گردآوری شدند. نمونه‌گیری براساس کیفیت، تنوع، اعتبار مأخذ هم‌چون موزه‌ها و منابع و همچنین تنوع زمانی آثار انجام یافته است. از میان کثرت نمونه‌های تصویری، تعداد ۹ تصویر با توجه به مؤلفه‌هایی چون کیفیت تصاویر، تنوع دوره زمانی و تنوع نگاره‌ای به‌عنوان نمونه آماری انتخاب شدند.

۲-۱. پیشینه تحقیق

مطالعه پیرامون قالی‌های معاصر ایرانی و ابعاد مختلف زیبایی‌شناختی آن از اهمیت بسزایی برخوردار است. از این‌رو مرور منابع و مقالات مرتبط با مطالعات قالی ایران، قالی معاصر تبریز، قالی‌های تصویری، طرح گلستانی و ... راهگشا خواهد بود. در این راستا، مولود اقبالی (۱۳۹۲) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد با عنوان «اصول طرح، نقش و رنگ فرش‌های معاصر تبریز...» به معرفی فرش‌های تبریز از دوران تیموری تا اواخر قاجار پرداخته و در نتیجه بر معرفی، نقد و بررسی فرش‌های معاصر تبریز تأکید نموده است. عبدالله میرزایی و فاطمه عارف‌پور (۱۳۹۱) در مقاله «معرفی و بررسی انواع روش‌های تهیه نقشه فرش در تبریز» به ویژگی‌ها و شیوه‌های مختلف تولید فرش در تبریز از نوع طرح و رنگ اشاره نموده‌اند. در این راستا شیوه‌های رایج تهیه نقشه فرش در تبریز بیان شده‌اند. در نتیجه این پژوهش، گرایش به نوآوری در بافت و تولید در کنار وجود بافندگان ماهر، موجب تنوع در طرح قالی این منطقه شده است. صبا حکمت‌دوست تبریزی (۱۳۹۷) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد با عنوان «مطالعه تطبیقی ساختار طرح و نقش و رنگ قالی گلستانی تبریز در سه دوره قاجار، پهلوی، معاصر و ارائه طرحی مبتنی بر مطالعات»، نمونه قالی‌های گلستانی این سه دوره را مورد مطالعه قرار داده و به بررسی تحولات رخ‌داده در طرح قالی گلستانی پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که اصول طراحی و رنگ‌بندی، نحوه چیدمان قاب‌ها، تناسب و سایر مؤلفه‌ها، از ادوار پیشین تا امروزه در بیش‌تر موارد رعایت شده است.

مصطفی ملایی (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی وضعیت و سیر تحول تولید و تجارت فرش در آذربایجان در دوره قاجار»، سیر تحول قالی‌بافی در آذربایجان را بررسی نموده و به اهمیت تجاری قالی تبریز در دوره قاجار پرداخته است. در یافته‌های این تحقیق، به حرفه روستایی بافندگی فرش در آذربایجان و در قرن نوزدهم اشاره شده که به‌عنوان کالایی تجاری مطرح بوده است و از نیمه دوم قرن نوزدهم، صادرات و تجارت قالی رونق یافته است. چکامه ضمیری و کامرن افشار مهاجر (۱۳۹۸) در مقاله «بررسی تاریخی تقابل سنت و مدرنیته در طرح و رنگ فرش دستباف شهری ایران» به مطالعه چهار منطقه شهری شامل (کرمان، اصفهان، تبریز و مشهد) پرداخته‌اند. نتایج حاصل بیانگر است که در میان فرش دستباف این چهار حوزه، فرش تبریز به علت اعمال سلیقه مخاطب، بیش‌ترین تغییر را در سنت‌ها و اصول اولیه داشته است و سایر مناطق در رتبه بعدی قرار گرفته‌اند. عبدالله میرزایی (۱۳۹۵) در رساله دکتری خود با عنوان «ساخت‌یابی عوامل موثر در شکل‌گیری مؤلفه‌های سبکی قالی‌های معاصر تبریز»، به شناسایی جایگاه نظام آموزشی و تربیت طراحان قالی تبریز در مدیریت و تعدیل فشار ساخت مخاطبان در بروز تغییرات متعدد در قالی تبریز با رویکرد جامعه‌شناختی پرداخته است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد تلاش طراحان برای حفظ هویت فردی در شناخت و تعامل با سلیق مخاطبان، باعث بروز تغییرات مکرر در مؤلفه‌های بصری قالی‌های معاصر تبریز و دوری از مبانی هویتی ایرانی-اسلامی می‌شود.

در پژوهش حاضر با رویکرد زیبایی‌شناختی به مؤلفه‌های بصری طرح گلستانی قالی معاصر تبریز پرداخته شده است. نگاه جامع به طرح‌های مناطق مختلف ایران از جمله شهر تبریز به دلیل سابقه آن در بافت قالی ایرانی و توجه به طرح‌هایی چون گلستانی که چون رابط هنری، مفاهیم سنتی را در قالب طرحی معاصر جهت بهره‌مندی طیف وسیعی از مخاطبان امروزی فراهم می‌آورند، اهمیت دارد. در مطالعات انجام‌یافته، توجه به انواع مختلف طرح‌ها از جمله طرح گلستانی از نظر ارتباط نقش‌مایه‌ها و نگاره‌های تجریدی و تصویری معاصر چشمگیر نمی‌باشد. این مطالعات از زاویه متفاوت و یا محدود، به بررسی هنر معاصر و قالی ایرانی و جامعه‌شناسی هنر پرداخته‌اند. در این پژوهش به صورت دقیق و مبسوط به موضوع پرداخته شده است.

۲. طرح گلستانی قالی معاصر تبریز

قالی‌های قاب‌قایی آذربایجان و به‌ویژه قالی معاصر تبریز با عنوان طرح گلستان معروف است (حکمت‌دوست تبریزی ۱۳۹۷، ۷). ساختار متن قالی در این طرح به قسمت‌ها یا قاب‌های مختلفی تقسیم شده که به‌طور منظم در کنار هم قرار دارند و داخل هر قاب انواع متنوعی از نگاره‌های تجریدی و تصویری نقش بسته است. متن طرح گلستانی، اشکال هندسی، مربع و لوزی به همراه رنگ‌بندی هماهنگ قاب‌ها به صورت شبکه‌بندی شده بوده که در تناسب و توازن هندسی و نگاره‌ای است. در زمینه قاب هندسی متن، از نگاره‌های متنوع تصویری استفاده شده که هماهنگ با چیدمان و ترکیب‌بندی متکثر متن گاه متفاوت با قاب دیگر ولی متناسب به لحاظ ترکیب و گاه همسان و همگون با سایر قاب‌ها نقش شده‌اند. در نهایت تمامی متون قاب‌بندی شده در متنی واحد نمایان است. در متن قاب‌های گلستانی نگاره‌هایی از قبیل گل‌دان

گل، بنه، شاخه گل، درختان گوناگون خاصه بید و سرو، وحوش و پرندگان به صورت مجرد ترسیم شده‌اند و نحوه چیدمان آن‌ها به گونه‌ای است که هر خانه از نظر شکل و محتوا از خانه مجاور متمایز است. قاب‌های متکثر و متنوع متن براساس مطابقت با موضوع روایت، ساختار طرح خشتی باغی زیبا را نشان می‌دهد که هر خشت آن نمودی از باغچه‌ای است که با خطوط جانبی مرزبندی شده است (بصام، فرجو، و ذریه زهرا ۱۳۸۳، ۱۶۱). این طرح شامل شبکه باغچه‌های این باغ یا به عبارت دیگر گلستان بوده است.

با توجه به نام گلستانی، این قالی، تصویری از فردوس برین و باغ بهشت ازلی بوده که براساس الگوی باغ‌های ایرانی ترسیم شده است. درواقع، شبکه باغچه‌های گلستان را که به صورت هندسی شامل مربع و مستطیل بوده و با حاشیه‌هایی مشخص می‌شوند، می‌توان از الگوی باغ‌های ایرانی و بر مبنای فردوس متعالی درنظر داشت. علی‌حضور، ماهیت نقوش قالی ایران را مورد مطالعه قرار داده و می‌نویسد: «دسته‌ای از قالی‌های تاریخی ایران به طور مشخص و با وضوح و دسته‌ای دیگر به طور تلویحی نقشه‌های باغی را تصویر می‌کنند. نام اصیل ایرانی برای این نقشه‌ها گلستان است که به علت رواج آن از قدیم، در ترکیه هم به همین نام گلستان^۱ معروف است. در دوره صفویه به ظاهر آن را گلزار هم می‌نامیدند» (به نقل از افروغ ۱۳۸۹، ۹۱). براساس آرای صاحب‌نظران، از تحول طرح باغی ساختار طرح قاب‌قایی و ازجمله طرح گلستانی شکل گرفته است. علاوه بر این که از منظر ساختار هندسی، قاب‌بندی‌های متن طرح گلستانی نمودی از ساختار باغ و مفهوم باغ ایرانی بوده، از سویی نیز مفهومی ازلی از باغ بهشت ابدی، باغ فردوس^۲ را بیان می‌نماید؛ چراکه نگاره‌ها و موضوعات متنوع داخل آن‌ها (نگاره‌های تجربیدی و نگاره‌های تصویری حوض‌های آب جاری در بین آن‌ها) تداعی‌کننده باغ‌های زیبای ایرانی و مرتبط با الگوهای باغ ایرانی بوده که عامل مشترک بین هنرهای معماری، نگارگری و قالی‌بافی و ... هستند (نوری تل چگان ۱۳۹۵، ۴). از آن‌جا که طرح گلستانی قالی هم‌چون نمودی از باغ بهشت ازلی است، بنابراین نگاره‌های تصویری طرح گلستانی، روایتی تصویری و طبیعت‌گرا از باغ بهشت ازلی را به زبان هنر معاصر بازگو می‌کنند.

۳. مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی طرح گلستانی قالی معاصر تبریز

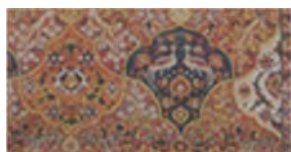
قالی معاصر تبریز با مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی برگرفته از هویت قالی معاصر شکل گرفته است. در این راستا شناخت مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی معاصر چون تصویرگرایی طبیعت‌گرا در شناخت و تحلیل قالی‌های معاصر چون طرح گلستانی اهمیت دارد. قالی معاصر تبریز به تبعیت از مبانی سنتی و معاصر قالی ایرانی نمود یافته است. از این‌رو قالی معاصر تبریز با پیشگامی در سبک سنتی قالی ایرانی، در دوره معاصر نیز بر اثر رویکردهای زیبایی‌شناختی معاصر شهرت یافته است. در این قالی گرایش به استفاده از تصویرپردازی و به نوعی طبیعت‌گرایی مشهود است. دو عامل تصویر و طبیعت‌گرایی موجب گردیده تنوع نگاره‌ای، مؤلفه تصویری قالی معاصر تبریز باشد. در این میان طرح گلستانی از نظر رویکرد زیبایی‌شناختی در ساختار چندمندی خود نمودی از روند سنت‌گرایی قالی تبریز و هم‌چنین از نظر رویکرد زیبایی‌شناختی نگاره‌ای، نمودی از تصویرپردازی طبیعت‌گرایی معاصر است. در روند مطالعه طرح گلستانی با رویکرد زیبایی‌شناختی، مؤلفه‌های تصویری نمود یافته‌اند که می‌توان از آن‌ها با عنوان نگاره‌های تصویری نام برد. استفاده از تصویر به مفهوم زبان جهانی معاصر که برداشتی هرچه نزدیک‌تر به طبیعت و واقع‌گرایی دارد، موجب تحول در نگاره‌های طرح گلستانی از ساختار تصویری سنتی چون نگاره‌های تجربیدی به ساختار تصویری معاصر چون نگاره‌های تصویری طبیعت‌گرا شده است. درواقع، رواج تصویرپردازی طبیعت‌گرایانه و کاربرد گل و مرغ (گل‌فرنگ) و علاقه به واقع‌گرایی در دوره معاصر را می‌توان با کاربرد نگاره‌های تصویری طبیعت‌گرا در طرح گلستانی مشاهده کرد.

مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی قالی معاصر را می‌توان در رویکرد تصویری و واقع‌گرایانه به طبیعت دید که در طراحی انواع طرح‌ها چون گلستانی مشهود است. مؤلفه‌هایی چون تلفیق نگاره‌های سنتی اسلیمی و معاصر چون نگاره‌های تصویری طبیعت‌گرا (گل‌فرنگ)، تنوع تصویر طبیعت‌گرا در ساختار چندمندی طرح گلستانی، نمود بیش‌تر تصویرسازی با استفاده از عناصر طبیعت‌گرا چون گل‌فرنگ و فضاهای واقع‌گرا، رواج استفاده گسترده از نقش مایه‌های سه‌بعدی و طبیعت‌محور، عمق بخشیدن به نقوش طبیعت‌گرا، استفاده از کثرت رنگ‌های هم‌خانواده متعدد به تناسب مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی تصویری معاصر، کاربرد نگاره‌های تصویری به‌عنوان مؤلفه تصویری، موجب افزایش رجسمار قالی و ظرافت بالا، افزایش تعداد رنگ متناسب با تصویرگرایی نگاره‌های طبیعت‌گرا و سایه‌پردازی رنگی جهت نمود تصویری طبیعت‌گرا در قالی طرح گلستانی معاصر مشهود است.

۴. سیر تاریخی طرح گلستانی قالی تبریز

تصویر ۱: قالی پازیریک و جزییاتی از آن، سده‌های ۴-۵ پیش از میلاد، محل نگهداری: موزه آرمیتاژ (URL1)

تصویر ۲: قالی قاب‌قابی صفوی و جزییاتی از آن، ابعاد: ۲۷۰*۵۴۰ سانتی‌متر، گره فارسی، محل بافت: شمال غرب ایران، تاریخ: ۹۰۴ ه.ش (آذرباد و حشمتی رضوی ۱۳۸۳، ۴۷۰)

پیشینه طرح قاب‌قابی (خشتی) از منظر ساختار و نحوه نظام‌مندی بخش‌های مختلف الگوی باغ ایرانی بوده و هم‌چنین از نظر تطبیق نقش‌مایه‌های تجربیدی و طبیعت‌گرا (نگاره‌های تصویری) با مفاهیم رایج هنر ایرانی، به قالی پازیریک می‌رسد که ترکیب‌بندی آن در تصویر (۱) مشهود است. نویسندگان کتاب آموزش گام به گام گل‌های ختایی در طراحی فرش عنوان می‌نمایند که سیروس پرهام به توضیح در مورد طراحی دقیق این قالی پرداخته است و در نظر وی، قالی پازیریک آکنده از نگاره‌هایی بوده که براساس طراحی به‌غایت سنجیده و قانونمند است. از آن جمله می‌توان به یکسانی نقش‌مایه‌ها، قرینه‌سازی کامل نقش‌مایه‌ها در چارچوب یک طرح و نقش کاملاً منسجم، متقارن و متوازن، نگاه‌داشتن اندازه‌ها و ابعاد و فاصله‌ها به دقت و وسواس تمام، نقش‌مایه‌هایی چون پیکره انسانی، اسب‌های همانند و گوزن، ۲۴ کادرمربع که درون هر یک نگاره هشت‌پر با ظرافت و موزونی تمام، نقش بسته است، اشاره نمود (هنرور و هنرور ۱۳۹۵، پیشگفتار). کاربرد نقش‌مایه‌های تجربیدی چون نگاره چهاربرگی به شیوه گل و بوته آشوری، به همراه نگاره‌های تصویری جانوری و سوارکاران که با ریتم هماهنگ و منظم قرارگیری آن‌ها در قاب‌های منظم شکل گرفته‌اند، ساختار «خشتی» را نمایان می‌سازد. ساختار زیبایی‌شناختی این قالی در ادوار بعد در قالب طرح «قاب‌قابی» تجسم یافته است. علاوه بر این نمونه، اکثر قالی‌های گلستانی باقی‌مانده، از دوره صفوی به بعد بافته شده‌اند؛ به‌خصوص نوعی از آن‌ها که جزو دسته فرش‌های شمال‌غربی ایران به‌شمار می‌رود و به‌طور مشخص دارای نقشه گلستان است و بدین‌سان نقشه باغ مینوی روی فرش نقش بسته است. بدیهی است این نقشه در طی تاریخ متحول شده و به‌خصوص از قرن دوازدهم ه.ق (هجدهم میلادی) روایت‌های جدید و متفاوتی از آن پدید آمده است (افروغ ۱۳۸۹، ۱۱۸-۱۱۹ و ۱۲۶). در دوران صفویه با ایجاد کارگاه‌های قالی‌بافی در بیش‌تر شهرهای ایران، هنر قالی‌بافی رونق داشته که از آن جمله در شهر تبریز به دلیل موقعیت اجتماعی و سیاسی، هنرمندان و صنعت‌گران گرد آمده‌اند. به‌نحوی که در این زمان تبریز به مرکز بزرگ هنر و صنعت ایران تبدیل شده و فرش ایران به دوره طلایی خود می‌رسد (آذرباد و حشمتی رضوی ۱۳۸۳، ۱۵). همان‌طور که در تصویر (۲) دیده می‌شود، کاربست تصویر در هماهنگی با نگاره‌های تجربیدی مشاهده می‌شود. در قالی‌های این دوران، تنوع طرح‌ها، ساختار متنوع قالی‌ها با نقش‌مایه‌ها و نگاره‌های متنوع نمود یافتند؛ از جمله آن‌ها قالی‌های قاب‌قابی با نگاره‌های تجربیدی-تصویری است.

کثرت کاربرد نگاره‌های تجریدی در قالی‌های قاب‌قابی (گلستانی) به نسبت نگاره‌های طبیعت‌گرا، دلالت بر اهمیت گرایش سنت‌گرایی و پایبندی به سنت‌ها در قالی‌های این دوران دارد. با گذر از دوران صفویه، در عصر قاجاریه اهمیت طرح گلستانی قالی تبریز علاوه بر پیشینه آن، به‌عنوان دوره تحول و تلفیق هنر ایرانی در ابعاد سنتی ایرانی و غربی بوده است. رونق و احیای دوباره هنر قالی‌بافی را در اواخر دوره قاجاریه و راهیابی فرش ایران را به بازارهای جهان و گسترش دوباره هنر - صنعت قالی در تمام نقاط ایران را تنها باید مرهون هوش و ذکاوت بازرگانان و قالیبافان تبریز (آذربایجان) دانست. چراکه تبریز در موارد بسیاری همواره علمدار نهضت‌های مختلفی بوده، در اعتلای هنر فرش‌بافی ایران نیز نقش بسزایی داشته است (یساولی ۱۳۷۰، ۱۸۰). کارگاه‌های بزرگ قالی‌بافی با افزایش صادرات قالی، به همت بازرگانان و تجار تبریزی برای تولید بیش‌تر و جوابگویی به پاسخ مصرف‌کنندگان در شهرهایی چون تبریز، مشهد و کرمان و ... برپا شدند (حشمتی رضوی ۱۳۸۷، ۲۴).

نهایتاً با شروع فعالیت‌های تولیدی و تجاری از آذربایجان و شهر تبریز و سپس گسترش آن به سایر مراکز فرش‌بافی کشور، تحولی جدید در صنعت فرش ایجاد نمودند. بنابراین تحت تأثیر شرایط فرهنگی، اجتماعی و سیاسی این دوران، قالی‌های طرح گلستانی با مؤلفه‌های بصری متنوع نقش‌مایه‌های تجریدی به همراه نگاره‌های تصویری نمود یافته‌اند. در تصویر (۳) طرح گلستانی با روایتی تصویری و سرتاسری از شاهنامه فردوسی نمود یافته است. اهمیت این نگاره‌ها در هماهنگی با سایر هنرهاست. به‌نحوی که اهمیت معماری قاجاری و هنرهای وابسته به آن چون کاشی‌کاری، ادبیات و کتابت در این نگاره‌ها دیده می‌شود. اغلب طرح‌ها، در مقیاس کوچک‌تر ولی مطابق با نمونه‌های صفوی هم‌چون کاشی‌کاری اجرا شدند. بدین‌نحو که همانند نمونه قالی‌های گلستانی، انواع طرح‌های محرابی در قاب‌های کوچک گلستانی جای گرفتند و تغییرات اصولی در تزیین و طرح قالی‌های این دوران رخ داد (تنهایی و خزائی ۱۳۸۸، ۱۱). به‌نحوی که قاب‌های طرح گلستانی هم‌چون کاشی‌های رنگارنگ بوده‌اند که نمود تصویری از مکان کاربرد این قالی‌ها هستند.

پس از دوران قاجاریه، قالی معاصر ایرانی در دهه‌های اخیر شامل دو دوره قبل و بعد از انقلاب اسلامی می‌شود. در دوره قبل از انقلاب اسلامی (پهلوی)، قالی به‌عنوان هنر - صنعت در ابعاد مختلف تجاری، اقتصادی و فرهنگی مسیر خود را طی می‌نماید. در این دوران دو نوع گرایش هنری را می‌توان ذکر نمود: سنت‌گرایی (هنرهای سنتی) و نیز نوگرایی بر مبنای غرب. در آذربایجان همانند شرایط حاکم بر کشور، صنعت فرش تحت مدیریت بازرگانان، قالی‌بافان و شرکت سهامی فرش منطقه درآمد و از آن پس تولید، تجارت و صادرات فرش انجام گرفت. طراحان تبریز از طرح قالی‌های وارداتی در گمرک این شهر، الگوبرداری کرده و با توجه به سلیقه مخاطبان و مصرف‌کنندگان، بخشی از آن طرح را در طرح خود مورد استفاده قرار می‌دادند (شری قراجه ۱۳۹۵، ۲۴). در تصویر (۴) با کاربرد نگاره‌های تصویری طبیعت‌گرا فضایی چندمتنی پرکار نمود یافته است. چراکه طرح سنتی قالی‌های گلستانی این دوره به نسبت دوره قبل (قاجاریه) شلوغ‌تر بوده و انواع نقش‌مایه‌ها (نگاره‌ها) در متن قالی استفاده شده است. رواج بیش‌تر هنرهای برگرفته از طبیعت‌گرایی غربی چون گل‌فرنگ، انواع متنوع نگاره‌های گل و مرغ و ... بر قالی‌های گلستانی تبریز تأثیر داشته‌اند. تکرار نقش‌مایه‌ها و تنوع بیش‌تر نگاره‌های قاب‌ها نسبت به دوران قاجاریه را می‌توان نوعی تحول ساختاری بر مبنای ساختار اجتماعی این دوران دانست.

تصویر ۳: قالی گلستانی و جزئیاتی از آن، محل بافت: تبریز، دوره قاجار، ۱۲۲۰-۱۲۲۴ م. ق، ابعاد: ۳۶۵*۴۲۵ سانتی‌متر، رج‌شمار: ۶۰ گره متقارن، ساختار متن: نگاره تصویری، ساختار حاشیه: گردش ختایی (آرشیو موزه فرش ایران)

در دوره جمهوری اسلامی ایران، با توجه به ایجاد نقطه عطفی در ساختار اجتماعی ایران و بنابر شرایط سال‌های اولیه و سیل مهاجرت به شهرها (در جستجوی کار)، تغییر و تحولاتی در ساختار جامعه ایران شکل گرفت. دو نظریه رایج در زمینه هنر، یکی وابسته به هنرهای سنتی و دیگری بر مبنای تفکر غربی شکل گرفتند. از جمله مؤلفه‌های قالی تبریز یعنی سلیقه شخصی طراحان قالی و فردگرایی (که در طرح قالی‌های تبریز این دوران به دلیل توقف صادرات قالی به اروپا و آمریکا رخ نموده است) را می‌توان «بومی‌شدن طرح‌ها» نامید. البته نکته حائز اهمیت در مبحث بومی‌شدن و شخصی‌سازی طرح‌ها و برخورد سلیقه‌ای طراحان، دقت و تمرکز در عدم ایجاد آشفتگی و از بین رفتن اصالت در طرح قالی‌های تبریز است. بنابراین در این میان با در نظر گرفتن دو رویکرد سنت‌گرایی و توجه به سلاطین معاصر می‌توان تحول در قالی‌های تبریز را مطالعه نمود. قالی معاصر تبریز با توجه به روند ورود اجتناب‌ناپذیر هنر ایران به نقاشی طبیعت و تأثیرپذیری از نقاشی اروپایی، و به دنبال آن آشنایی هنر نقاشی ایران با سایر مکاتب دنیای مدرن، تحت تأثیر این شرایط، ضمن حفظ و احیای ارزش‌های سنتی، تحول یافته است. در قالی معاصر تبریز، گرایش به استفاده از طرح‌های متنوع و مخاطب‌پسند (به‌رغم این که همواره مورد انتقاد برخی از بزرگان این هنر بوده) رایج شده است. در تصویر (۵)، ساختار قالی با کاربرد متنوعی از تصویر به صورت نگاره‌های طبیعت‌گرا شکل گرفته است. علاوه بر مؤلفه‌ها و قراردادهای نظام طراحی سنتی قالی ایرانی که سالیان متمادی در مناطق مختلف قالی‌بافی از جمله تبریز مورد استفاده بوده است و از جمله مصادیق بارز آن‌ها می‌توان به «تناسبات در اندازه نقوش و رعایت اصول همجواری و همنشینی نقوش، قرینه‌سازی دقیق، تناسب طرح با رج‌شمار و اصول نقطه‌گذاری صحیح» (میرزایی ۱۳۹۵، ۳۷) اشاره نمود. از سوی دیگر، تلاش هنرمندان در تلفیق عناصر تصویری هنر مدرن غرب با سنت‌های تصویری ایرانی، استفاده از عناصر تصویری عامیانه، مذهبی و ملی، ایجاد فضای چندبُعدی و چندمتنی و عدم تمرکزگرایی و ایجاد ساحت‌های مختلف در ابعاد فرش، ایجاد فضایی قرینه با تکرار و تلفیق عناصر یکسان و تزیینی و ایجاد تنوع با کار بست نقش مایه‌های متنوع تصویری، پابندی به سنت‌های ملی، بومی و منطقه‌ای در رنگ‌بندی و کاربرد رنگ‌های لاجوردی، فیروزه‌ای، قهوه‌ای و طلایی که احساس سنتی در مخاطب ایجاد می‌کند، مشهود است. همان‌طور که در نمودار (۱) دیده می‌شود، قالی معاصر تبریز با مؤلفه‌های سنتی و معاصر در فضا‌سازی، تناسب نقش‌مایه‌ها، رعایت اصول قالی و تنوع عناصر و ... نمود دارد.

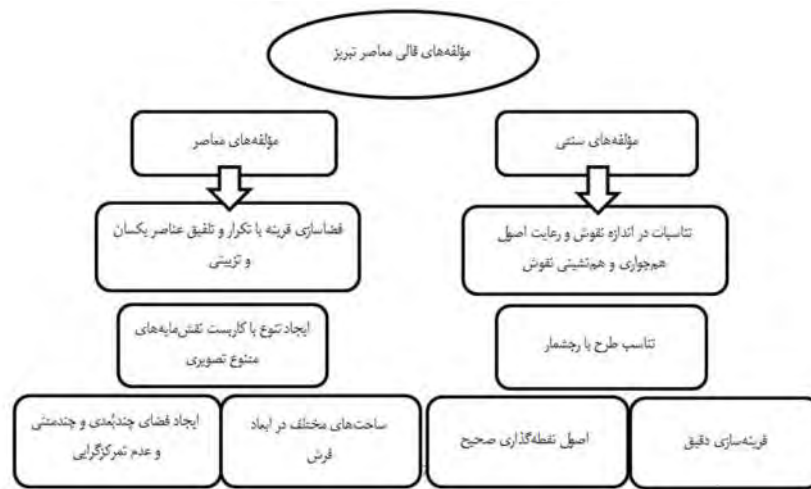

تصویر ۴: قالی گلستانی (نگاره تصویری) یک دوم و جزئیاتی از آن، تبریز، دوره پهلوی، ساختار متن: طرح قاب‌قالی با نگاره تصویری، ساختار حاشیه: اسلیمی ختایی کتیبه‌دار (حکمت‌دوست تبریزی ۱۳۹۷، ۴۹)

تصویر ۵: طرح گلستانی و جزئیاتی از آن، تبریز، عباسعلی اعلایف، ابعاد: ۳*۵ متر، رج‌شمار: ۵۰، تاریخ بافت: دوره جمهوری اسلامی ایران، ساختار متن: قاب‌قالی نگاره تصویری، حاشیه: اسلیمی (صوراسرافیل ۱۳۸۱، ۴۸۲)

نمودار ۱: مؤلفه‌های تصویری قالی معاصر تبریز (نگارندگان)

قرارگیری در مسیر تجارت و جهانی‌شدن که علت تعامل فرهنگی با مخاطبان داخل و خارج از کشور شده، حاصل تحول اصول اساسی قالی تبریز بوده است؛ چراکه سلاطین طراحان قالی تحت تأثیر مؤلفه‌های تفکر مدرن و پست‌مدرن معاصر و جهت تأمین سلاطین مخاطبان، نیازمند دگرگونی و تحول بوده است. اگرچه در مواردی دوری از طرح‌های سنتی در قالی معاصر تبریز مشاهده می‌شود ولی هدف از تحولات و تغییرات رخ داده در قالی معاصر تبریز را باید همسو با طراحی سنتی و از سویی متناسب با عصر مدرن و پست‌مدرن و سلاطین مخاطبان امروزی دید. در دوره معاصر با توسعه ابزارهای جهانی (جهانی‌شدن)، طرح‌ها و نقش‌مایه‌های قالی معاصر تبریز نیز دچار تحول گشته‌اند؛ به نحوی که قالی تبریز با تحول در تنوع طرح‌ها و نقش‌مایه‌ها یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین حوزه‌های فرهنگی به‌شمار می‌آید (میرزایی ۱۳۹۵، ۲). این تحول قالی‌ها در هفتاد سال اخیر با تنوع نقوش هندسی، تجربیدی و طبیعت‌گرا که اغلب شامل طرح گلدانی، درختی، محرابی، قندیل‌دار، حیوانی، شکارگاه و هراتی است، همراه شده و در طرح خشتی یا قاب‌قایی، منظره‌بافی، قاب قرآنی و هندسی، نقش بسته است.

۵. مؤلفه‌های بصری نگاره‌های تصویری طرح گلستانی قالی معاصر تبریز

بیان مؤلفه‌های بصری طرح گلستانی با مطالعه ساختار نظام‌مند این قالی‌ها و نگاره‌های آن‌ها میسر است. همان‌طور که در تصویر (۶) مشاهده می‌شود، از جمله مؤلفه‌های طرح گلستانی معاصر استفاده از عناصر طبیعت‌گرای تصویری در الگوهای سنتی طراحی، تنوع و تکثیر نگاره‌های تصویری و طرح‌های ابنیه و زیرخاکی و ... تنوع فرم عناصر طبیعی، حیوانی و انسانی، تکثیر متن‌ها که نمودی از عدم تمرکز بر یک سلیقه است و بر سلاطین مختلف تأکید دارد، علاقه به نوآوری در عین حفظ اصالت عناصر طراحی سنتی، تحول در رنگ‌آمیزی و نمایش عمق در طرح دوبعدی، استفاده از رنگ‌هایی با هارمونی برای پرکردن فضای خالی، به‌کارگیری سایه‌روشن رنگی، دورگیری و استفاده از چند رنگ هم‌خانواده برای سایه‌زدن و ... است.

۵-۱. مؤلفه‌های ساختاری

از آن‌جا که تحلیل ساختاری در قالی ایرانی بر روابط متقابل بین هندسه و طرح تأکید دارد، به‌کارگیری هندسه در ساختار طرح گلستانی به صورت قاب‌بندی‌هایی منظم و هماهنگ است که بر مبنای الزامات خاص هندسه همچون تناسبات فضایی، تناسب و توازن متمرکز هندسی بنا نهاده شده است. هماهنگی و یکپارچگی الگوهای هندسی طرح گلستانی با نقش‌مایه‌های آن و استفاده از طرح‌های تزئینی مبتنی بر هندسه که پوشش‌دهنده متن قالی گلستانی است، بر مبنای معماری و هندسه اسلامی بنا نهاده شده است. نظام و تناسبات هندسه نظام‌مند طرح گلستانی موجب ایجاد همبستگی و تناسب بین فضاهای مثبت و منفی سطوح، ریتم و تناسبات نقش‌مایه‌ها و نهایتاً وحدت مابین عناصر شده است.

تصویر ۶: قالی گلستانی و جزئیاتی از آن، تبریز، دوره جمهوری اسلامی ایران، ۹متری، رجشمار: ۶۰، ساختار متن: نگاره تصویری جانوری، ساختار حاشیه: تجریدی (نگارندگان)

تصویر ۷: قالی گلستانی و جزئیاتی از آن، تبریز، دوره جمهوری اسلامی ایران، ذرع و نیم، ابعاد: ۱/۵*۱، رجشمار: ۶۰، ساختار متن: قاب‌قایی نگاره تصویری، ساختار حاشیه: کتیبه‌دار (نگارندگان)

از آن‌جا که طرح‌های هندسی بر نظام شبکه‌ای استوار بوده‌اند، این نظام شبکه‌ای هندسی نیز به واحدهای مشخصی تقسیم شده و با توالی منظمی تکرار می‌شوند که به‌عینه در قاب‌بندی گلستانی کاربرد دارد. در این ساختار، طرح را می‌توان برحسب روابط متناسب میان قاب‌ها در ابعاد مختلف بزرگ و کوچک طراحی نمود. این نظام هندسی را می‌توان از جمله وجوه اشتراک طرح گلستانی قالی ایرانی با انواع هنرهای دیگر چون کاشی‌کاری، معماری و ... دانست.

۵-۲. مؤلفه‌های نگاره‌ای

مطالعه ساختار نقش‌مایه‌ها و نگاره‌های طرح گلستانی با بیان مفهوم آن‌ها میسر است. در تعریف واژه نقش‌مایه در کتاب فرهنگ جامع فرش ایران آمده است: «نقش‌مایه یا "بن‌نگاره" مجموعه ریزنقش‌هایی است که مایه و تشکیل‌دهنده نقش‌اند [...] نقش‌مایه‌ها در عین داشتن مفهوم مستقل در مجاورت سایر بن‌نگاره‌ها مفاهیم خاص و احیاناً جدای از مفهوم خود را می‌یابند» (دانشگر ۱۳۷۲، ۵۴۱). در این راستا، واژه نگاره^۳ نیز از نگارگری یا نقاشی سنتی ایرانی برگرفته شده است و از جمله مفاهیم رایج در تصویرسازی ایرانی است. اصطلاح نگاره را همان‌طور که در کتاب مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایرانی تألیف جواد بساولی ذکر گردیده، با عنوان «ریزنقش‌ها و آرایه‌های تزئینی» آمده است که ارتباط و هم‌نوازی زیبایی‌شناختی بین نگارگری با قالی ایرانی در پیوستگی موضوعی آن‌ها دیده می‌شود. استفاده از نگاره‌های طبیعت‌گرای تصویری با نفوذ نقاشی غربی به شیوه اروپایی و آغاز نهضت غربی تصویرسازی آغاز شد و به تبع آن، انواع نگاره‌های غیرایرانی هم‌چون استفاده از گل رز تزئینی در کنار گل سرخ ایرانی به‌عنوان نقشه‌های گل‌فرنگ و ... مورد استفاده قرار گرفت. استفاده از سایر عناصر طبیعت‌گرا نیز رایج گردیده و به دلیل ارتباط نقاشی سنتی ایرانی (نگارگری) با قالی ایرانی، شیوه‌های جدید نگارگری و نگاره‌های جدید تصویری طبیعت‌گرا به انواع طرح نقشه فرش نفوذ نمود (بساولی ۱۳۷۰، ۴۱). در میان طرح‌های مختلف قالی ایرانی، طرح گلستانی به دلیل چندمندی بودن و داشتن قاب‌های متنوع، شرایط بهتری برای ارزیابی و شناخت نقش‌مایه‌ها و نگاره‌های متنوع دارد. در ساختار چندمندی طرح گلستانی و قاب‌هایی که به‌عنوان متون مختلف تصویری نمود یافته‌اند، هر متن هم‌چون نگاره‌ای مستقل به زبان تصویری و طبیعت‌گرایانه بیان می‌شود. در تصویر (۷) نگاره‌های تصویری طرح گلستانی، هم‌چون یک تابولوی نقاشی طبیعت‌گرا بوده که هرکدام هم‌چون تصویر ویژه‌ای دربردارنده مفهومی خاص است. این نگاره‌های تصویری همان زبان تصویری طبیعت‌گرا و رئال دوره معاصر است. در این میان عنصر مهم پیونددهنده طرح گلستانی با نگارگری ایرانی،

به‌کارگیری نگاره‌های تصویری و مفهوم تصویر به‌عنوان مصورسازی طبیعت‌گرایانه است. هم‌چنین واژه تصویر در هنر ایرانی با واژه نگارگری

پیوند دارد. از این رو در ایران، هنر تصویری را محدود به نگارگری دانسته‌اند. از آنجا که هنرهای ایرانی تحت تأثیر یکدیگر بوده‌اند، بنابراین واژگان مشترکی هم‌چون تصویری شدن در انواع هنری به‌ویژه قالی کاربرد دارد. مؤلفه‌های تصویری شدن به مفهوم تصویر طبیعت‌گرا که از دوران قاجاریه در هنرهای ایرانی شکل گرفته، در دوره معاصر تجسم یافته است. از این رو براساس نظر برخی مورخان هنر در دوره‌هایی مشخص، حس تصویری در برخی از جوامع، جایگاه ویژه‌ای داشته است (واکلا و چاپلین ۱۳۸۵، ۵۶).

در دوره معاصر استفاده از زبانی جهانی که برای سلاقی مختلف قابل فهم باشد، در هنرهای سنتی ایرانی از جمله قالی اهمیت بسزایی دارد. در این میان تصویر و نگارگری (نقاشی سنتی ایرانی) به‌عنوان کلیدواژه‌های مشترک هنرهای ایرانی هم‌چون نگارگری و قالی هستند. از جمله انتقال مفهوم تصویری در قالی، با کاربرد نگاره‌های تصویری امکان‌پذیر است. چراکه نگاره به‌عنوان فرهنگ تصویری از جمله مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی قالی ایرانی است. اهمیت تصویر را در نوع نگاه و دید هنرمندان و مخاطبان هنری باید جستجو کرد. پرداختن به تصویرسازی طبیعت‌گرا در قالی معاصر تبریز در قاب‌های طرح گلستانی را با انواع متنوعی می‌توان دید. کاربرد تصویر در قالی از یک‌سو در نمونه قالی‌های تصویری^۴ و از سوی دیگر در نقش‌مایه‌های تصویری یا به‌عبارتی نگاره‌های تصویری انواع قالی‌ها مشاهده می‌شود و موجب می‌گردد به زبان تصویر با مخاطبان اثر ارتباط برقرار نمایند.

حضور تصویر به‌عنوان عنصر اساسی در طرح گلستانی معاصر تبریز بر مبنای طبیعت‌پردازی و با الهام از نگاره‌های طبیعت‌گرایانه چون گل و مرغ (گل‌فرنگ) ایرانی نمایان است. ویژگی زیبایی‌شناختی چون طبیعت‌گرایی و نمود واقع‌گرایی را می‌توان در مفهوم تصویری معاصر دید که این ویژگی در طرح گلستانی معاصر با عنوان نگاره‌های تصویری در قاب‌های مختلف نمود یافته است. بنابراین قالی گلستانی را می‌توان به‌عنوان نمونه‌ای از تصویرسازی و قالی‌های تصویری با قاب‌های تصویری چندمتنی دانست. تصویری بودن طرح گلستانی قالی تبریز موجب گردیده این نوع از طرح قالی ایرانی علاوه بر کاربرد زیرانداز، به‌عنوان قالی تصویری و تابلویی و به صورت نصب بر دیوار (تابلوفرش) مورد استفاده قرار گیرد. این نوع قالی را می‌توان با زتاب تغییر در سلیقه و گرایش مخاطب معاصر به طرح‌های طبیعت‌گرایانه دانست. در این قالی‌ها چندمتنی بودن و عدم تمرکزگرایی، این امکان را فراهم می‌نماید تا هر بخش قالی همانند تابلویی، موضوع و تصویری را نمایان سازد. نکته اساسی در طرح گلستانی، نوع تکثیر تصویری و بازآفرینی آن است که نهایتاً ویژگی چندمتنی بودن در یک متن واحد مشاهده می‌شود. بازتولید تصویر که به سبب چندمتنی بودن طرح گلستانی در این نوع از قالی‌ها دیده می‌شود، از جمله ویژگی‌های بارز این نوع از قالی‌ها است که پاسخگوی سلاقی طیف وسیعی از مخاطبان هنری می‌باشد.

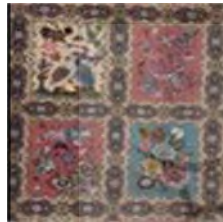
طرح گلستانی با ساختار زیبایی‌شناختی نقش‌مایه‌ها و نگاره‌های تصویری (تنوع طرح در این قالی حاصل استفاده از قاب‌های متنوع در ابعاد مختلف و تنوع و تکثیر نگاره‌های تصویری و طبیعت‌گرای موجود در آن‌هاست) و با توجه به تبیین بافت موقعیتی، دانش زمینه‌ای، رویکردها، شرایط اجتماعی و ویژگی‌های مدرن و پست‌مدرن معاصر به‌عنوان بخش مهمی از قالی معاصر تبریز مطرح بوده است. تأثیر ویژگی‌ها و مؤلفه‌های پست‌مدرن چون کثرت‌گرایی، نسبی‌اندیشی، عدم قطعیت، تناقض، چندصدایی و ... در دگرگونی‌های قالی معاصر تبریز در تحولات و شرایط بافتاری (اجتماعی، سیاسی و ...) قالی‌های گلستانی معاصر مشاهده می‌شود. تصویر (۸) به‌عنوان نمونه‌ای از طرح گلستانی با ساختار متکثر متن به همراه رنگ‌بندی سازمان‌یافته نمایش داده شده است. تصویر و بیان تصویری عناصر به همراه تنوع و تکثیر متن در این قالی نمود یافته است. در این قالی‌ها به دلیل تکثیر متن‌ها و تمرکززدایی از تک‌متنی موجود در طرح‌های قالی ایرانی، امکان تنوع بیش‌تر و عدم یکنواختی با توجه به قاب‌های مختلف وجود دارد. مؤلفه بارز طرح گلستانی، در چندمتنی بودن و فضاهای اصلی متنوع و متکثر قاب‌ها و نگاره‌های آن نمود دارد.

بر این اساس، ساختار نقش‌مایه‌ها و نگاره‌های طرح گلستانی متشکل از دو نوع رایج تقسیم‌بندی نقوش قالی بوده است: نگاره تجربیدی (انتزاعی) و نگاره تصویری (طبیعت‌گرایانه). شایان ذکر است بنابر ساختار یکسان تمامی هنرها به‌ویژه قالی ایرانی که برگرفته از طبیعت و با الهام از عناصر طبیعی بوده، تفاوت نقش‌مایه‌ها براساس تمایز بین نوع دید هنرمندان در ادوار مختلف و مناطق مختلف بافت بوده است.

(۱) نگاره‌های تجربیدی: این نقوش در انواع متنوع اسلیمی، ختایی و گل‌های تجربیدی با تجسم بصری متنوع در قالی ایرانی نمود یافته‌اند. مبنای طرح‌های تجربیدی نقش‌مایه‌های قراردادی بوده که ریشه آن‌ها به گل و برگ طبیعی بازمی‌گردد. در طرح گلستانی، اکثر نقش‌مایه‌های تجربیدی قالی ایرانی به صورت اسلیمی و ختایی در قالب لچک و ترنج، محرابی و ... در قاب‌بندی‌های مختلف وجود دارد.

تصویر ۸: قالی گلستانی و جزئیاتی از آن، تبریز، دوره جمهوری اسلامی ایران، ۹ متری، رجشمار: ۷۰، ساختار متن: قاب‌های نگاره‌ای تصویری، ساختار حاشیه: قاب تصویری (نگارندگان)

تصویر ۹: قالی گلستانی و جزئیاتی از آن، تبریز، دوره جمهوری اسلامی ایران، ذرع و نیم، ابعاد: ۱/۵*۱، رجشمار: ۵۵، ساختار متن: نگاره‌های تصویری، ساختار حاشیه: گل‌فرنگ (نگارندگان)

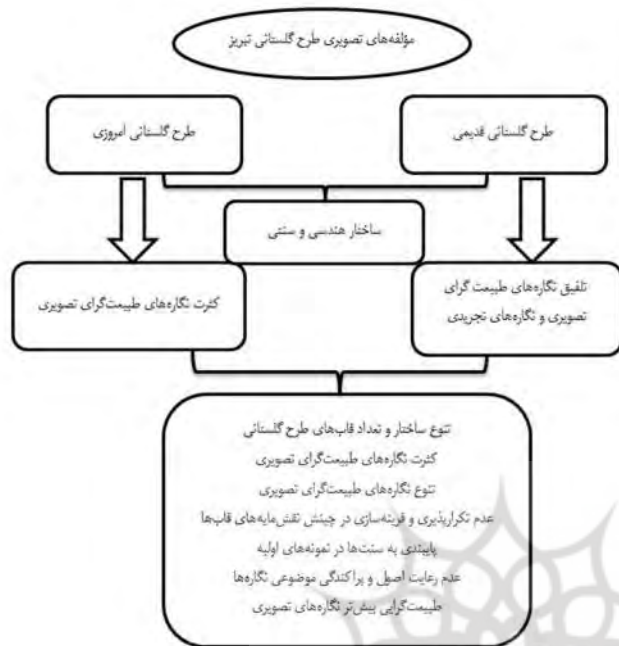

۲) نگاره‌های تصویری طبیعت‌گرا: انواع نقش‌مایه‌های طبیعت‌گرا که در ادوار گذشته به صورت انتزاعی و تجریدی نمود یافته‌اند، در طرح گلستانی معاصر به صورت طبیعت‌گرا و رئال استفاده شده‌اند. در دوره معاصر این عناصر گیاهی و جانوری به شکل طبیعت‌گرا و به صورت دیده می‌شوند. همان‌طور که در تصویر (۹) مشاهده می‌شود، انواع نگاره‌های طبیعت‌گرا در قاب‌های طرح گلستانی عبارت بودند از: گل و مرغ (گل‌فرنگ)، گل و بته‌سازی و طرح‌های گلدانی. بنابراین اصول و مبانی خاص هنری بر قالی‌های طرح گلستانی تبریز حاکم بوده که تحت تأثیر شرایط جامعه‌شناختی و پیشینه تاریخی آن شکل گرفته‌اند. طرح گلستانی طبیعت‌گرای معاصر که بر سلايق مخاطبان در نگاره‌های تصویری تأکید دارد در چارچوب اصول و مبانی قالی و قراردادهای شناخته‌شده قالی تبریز نمود یافته است. چراکه هنرهای سنتی همواره با مبانی خاص خود نمود داشته‌اند، به‌نحوی که حتی بعد از ورود اجتناب‌ناپذیر هنر ایران به نقاشی طبیعت و تأثیرپذیری از نقاشی اروپایی، فرش جز موارد اندک، تأثیری از این موارد نپذیرفت. بنابراین ارزش‌های خود را همزمان با رشد هنرها در مدرسه کمال‌الملک بازتولید نمود (صوراسرافیل ۱۳۹۵، ۴۱) که نمود حفظ مبانی سنتی قالی ایرانی است. دو گرایش عمده در طرح گلستانی معاصر تبریز را می‌توان بیان کرد. ابتدا این که در برخی از طرح‌های اصیلی که متعلق به اساتید بزرگ و بنام تبریزی بوده‌اند، پایبندی به سنت‌ها در ساختار قالی و نگاره‌های مورد استفاده مشهود است، به‌نحوی که استفاده از قاب‌های محدود و سنجیده با نقش‌مایه‌های متنوع تکرارشونده در کنار رنگ‌بندی محدود در طرح، موجب ایجاد ترکیبی هماهنگ و متوازن شده است. در نمونه‌های جدید، استفاده از تعدد قاب‌ها با چیدمانی از انواع متنوع نگاره‌های طبیعت‌گرا (عدم تکرارپذیری) دیده می‌شود. در این راستا برخی از قالی‌ها هیچ‌گونه نقش‌مایه تکرارشونده‌ای ندارند و هم‌چون انواع مختلف تابلوهای طبیعت‌گرا نمود یافته‌اند. در برخی نیز با محاسبه دقیق ساختار قالی مواجه هستیم که ترتیب قرارگیری قاب‌ها و چینش محاسبه‌شده نگاره‌ها مشهود است. استفاده از تنوع قاب‌ها در اشکال هندسی مستطیل و لوزی در طرح‌ها دیده می‌شود و داخل قاب‌ها نیز عناصر گلدان پر از گل، گل‌فرنگ، گل و مرغ و عناصر حیوانی به صورت طبیعت‌گرا نمود دارند. همان‌طور که در نمودار (۲) مشاهده می‌شود، طرح گلستانی قالی تبریز در ادوار مختلف با مؤلفه‌های تصویری خاصی نمود یافته است. بر این اساس در طرح گلستانی قدیمی نگاره‌های تجریدی به همراه نگاره‌های طبیعت‌گرا نمود داشته‌اند که به دلیل استفاده از نگاره‌های تجریدی، پایبندی به نقش‌مایه‌های قدیمی بیش‌تر نمود دارد. در نمونه‌های

گلستانی معاصر کاربرد بیش تر نگاره‌های طبیعت‌گرای تصویری مشاهده می‌شود که به نسبت گذشته، تصویرگرایی نزدیک به طبیعت افزایش یافته و از واقع‌گرایی بیش‌تری برخوردار هستند.

۶. نتیجه‌گیری

سیر مطالعات قالی معاصر تبریز، با مطالعه طرح گلستانی با مؤلفه‌های تصویری حائز اهمیت است. طرح گلستانی، طرحی با پیشینه مفهومی و ساختاری بر مبنای اصول قالی ایرانی چون باغ بهشت ازلی و ساختار باغ ایرانی تأکید دارد. ازجمله مؤلفه‌های طرح گلستانی به‌عنوان نمودی از قالی‌های معاصر تبریز، پایبندی به مبنای سنتی و معاصر بوده که از مخاطبانی با تنوع سلیقه برخوردار است. بنابراین تمرکز بر خلاقیت، نوآوری و پیشینه تاریخی، مؤلفه بارز آن است. شناخت طرح گلستانی به‌عنوان «طرحی نفیس» بنا بر مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی تصویری حائز اهمیت است. در این طرح به دلیل کثرت متون (چندمتنی بودن)، تنوع تصویر مشهود بوده که ازجمله مؤلفه‌های بارز این طرح نسبت به سایر طرح‌ها محسوب می‌شود. این تنوع‌خواهی را می‌توان در استفاده از تنوع نگاره‌ای در حالت‌های تجربیدی و طبیعت‌گرا، استفاده از عناصر انسانی، گیاهی، جانوری طبیعت‌گرا، تنوع

نمودار ۲: مؤلفه‌های تصویری طرح گلستانی قالی معاصر تبریز (نگارندگان)

رنگ‌بندی و ... مشاهده نمود. از این‌رو نتایج به‌دست آمده در راستای پاسخ به این سوال اصلی بوده است که مؤلفه‌های اصلی نگاره‌های تصویری به‌عنوان ویژگی تصویری طرح گلستانی قالی معاصر تبریز کدامند؟ بنابراین اهمیت و ضرورت مطالعه حاضر در شناخت ویژگی‌های زیبایی‌شناختی طرح گلستانی با ساختار چندمتنی است که نمودی از روند سنت‌گرایی قالی تبریز می‌باشد و همچنین در ساختار نگاره‌ای این طرح که به‌عنوان مؤلفه تصویری آن و نمود تصویری از تصویرپردازی طبیعت‌گرای معاصر بوده، نمایان است.

ساختار متن قالی‌های گلستانی در ادوار مختلف، متشکل از ساختار بر مبنای هندسه باغ و معماری ایرانی بوده که بنا بر سلیقه طراح در اشکال مربع، مستطیل، بیضی و ... به صورت قاب نمایان شده است. در نقش‌مایه‌ها و نگاره‌های مورد استفاده در این قالی، کاربرد هم‌زمان دو نوع گرایش قالی ایرانی هم‌چون نگاره‌های سنتی به همراه نگاره‌های طبیعت‌گرای تصویری دیده می‌شود؛ چراکه هردوی این گرایش‌های تصویری، تحت تأثیر منابع مشترکی بوده که بنا بر دید طراح و مخاطب با الهام از طبیعت شکل گرفته‌اند. بنابراین، الهام از طبیعت را می‌توان به‌عنوان مؤلفه اساسی تمامی طرح‌های گلستانی در ادوار مختلف دانست. به‌نحوی که در نگاره‌های تجربیدی، طبیعت تجریدیافته تجسم یافته است و در نگاره‌های تصویری طبیعت‌گرا، بازگشت به طبیعت به صورت تصویری نمایش داده می‌شود. مبحث تحول ابعاد زیبایی‌شناختی در طرح گلستانی به‌ویژه نگاره‌های تصویری نسبت به هر دوره‌ای در ساختار متفاوت و متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی رخ نموده است. ویژگی بارز طرح گلستانی قالی‌های تبریز استفاده از عناصر و نقش‌مایه‌های تصویری طبیعت‌گرا بوده که با عنوان نگاره‌های تصویری نام برده شده‌اند. نگاره‌های تصویری به‌عنوان مفهوم تحول‌یافته معاصر در طرح گلستانی نمود یافته‌اند. براساس سوال مطرح شده در این پژوهش، مؤلفه‌های اصلی نگاره‌های تصویری به‌عنوان ویژگی تصویری طرح گلستانی قالی معاصر تبریز را که در ادوار مختلف نمود داشته‌اند، می‌توان چنین بیان نمود: در قالی‌های گلستانی معاصر تصویرپردازی به صورت نگاره‌های طبیعت‌گرا بوده که دو مؤلفه بر نگاره‌های تصویری افزوده شده است: اکثریت قاب‌بندی‌ها در فضای چندمتنی طرح گلستانی، نگاره‌های طبیعت‌گرای تصویری بوده (نگاره‌های تصویری بیش‌تر نمود دارند) و مؤلفه دیگر تصویر طبیعت‌گرایی بوده که از واقع‌گرایی بیش‌تری برخوردار است. درواقع در نگاره‌های تصویری دوره معاصر، طبیعت‌گرایی بیش‌تری

نسبت به نمونه‌های گذشته دیده می‌شود. به عبارتی نگاره‌های تصویری در دوره معاصر به صورت گسترده و با تنوع بیش‌تر مورد استفاده قرار گرفته و به عنوان نقش‌مایه غالب این عصر کاربرد دارند.

نتایج پژوهش حاکی از آن است که مؤلفه بارز قالی‌های دوره معاصر به‌ویژه طرح گلستانی تصویری بودن آن است. به نحوی که استفاده از کثرت نگاره‌های طبیعت‌گرا (نگاره‌های تصویری) در مقایسه با سایر ادوار مشهود است (جدول ۱). این ویژگی‌ها بنابر شرایط اجتماعی دوره

جدول ۱: نمونه نگاره‌های تصویری (طبیعت‌گرا) در ادوار مختلف طرح گلستانی قالی تبریز (نگارندگان)

		دوره قاجاریه
		دوره پهلوی
		دوره جمهوری اسلامی ایران

معاصر شکل گرفته‌اند که تحت تأثیر سلاطین زیبایی‌شناختی تصویری مدرن و پست‌مدرن معاصر بوده است. مطالعه مؤلفه‌های تصویری معاصر با رویکرد زیبایی‌شناختی ساختاری و نگاره‌ای در طرح گلستانی میسر است. از این رو، ویژگی ساختاری این طرح استفاده از ساختارهای متنوع و متکثر قاب‌ها (چندمتنی بودن = کثرت متون) در متن قالی مشهود است، چراکه ساختار قاب‌های طرح گلستانی معاصر اشکال و قاب‌های هندسی مستطیلی شکل بوده که از نظر قدرت بصری پویاتر بوده و تناسبات بیش‌تری را در طرح ایجاد می‌نمایند. استفاده از کثرت قاب‌ها به نسبت ادوار پیشین به همراه کاربرد افزون‌تر نگاره‌های تصویری نزدیک به طبیعت مشهود است. از سویی نیز افزایش تصویر و طبیعت‌گرایی در قاب‌های طرح گلستانی به دلیل رویکرد زیبایی‌شناختی سلاطین بیش‌تر مخاطبان امروزی به تصویر واقع‌گرا و طبیعت‌گراست. نکته اساسی طرح گلستانی قالی معاصر تبریز، عدم عدول از ساختار نظام‌مند این طرح یعنی قاب‌بندی‌های هندسی رایج متن است. به نحوی که طراح سعی نموده همواره طرح گلستانی را با چارچوب‌بندی خاص خود ولی با تنوع نقش‌مایه‌ها و نگاره‌ها نشان دهد. کاربرد هماهنگ رنگ به تناسب چینش قاب‌های متکثر، در نهایت در متن واحد دیده می‌شود. از آن‌جا که در این قالی‌ها وجود متون مختلف و چندمتنی بودن اصلی اساسی است، لذا کاربرد سنجیده رنگ در هر قاب در هماهنگی ساختار قاب‌ها و نگاره‌ها حائز اهمیت است. از نظر رنگ‌بندی نیز تنوع رنگ بیش‌تر نسبت به قالی‌های ادوار قبل در نمونه‌های معاصر دیده می‌شود.

با وجود مؤلفه‌های ذکر شده در قالی‌های گلستانی، این نتیجه حاصل شده است که در عین پایبندی به سنت‌ها در ابعاد زیبایی‌شناختی چون ساختار نظام‌مند هندسه ایرانی، تنوع و تحول در ویژگی‌های تصویری نگاره‌ها مشهود است. بنابر این تصویرگرایی معاصر طرح گلستانی را می‌توان تحولی اصولی بر مبنای ساختار زیبایی‌شناختی سنتی این طرح دانست که در صورت عدم پیروی طراح از مؤلفه‌های سنتی طرح گلستانی، شاهد نوعی کپی‌برداری و عدم تحول خواهیم بود. در این راستا تنوع مفهوم تصویر از دیدگاه زیبایی‌شناسی طراحان معاصر به همراه رواج فردگرایی و شخصی‌سازی در فرایند طراحی بر مبنای رویکرد مدرن و پست‌مدرن معاصر از جمله عوامل تأثیرگذار بر این ویژگی‌ها است. در این میان به نظر می‌رسد طرح گلستانی به پیروی از سنت‌های گذشته، روند ارتقای ساختار هنرهای سنتی را طی نموده و در دوران معاصر با توجه به مقتضیات زمانی با نوآوری‌هایی در ساختار طراحی و رنگ‌بندی و تنوع در تصویری‌نمودن طرح و نگاره‌های تصویری با دقت به سلاطین مخاطبان که با توجه به مؤلفه چندمتنی (کثرت متون) می‌تواند تصاویر بسیاری را به مخاطبان بیش‌تری انتقال داده و نظر آن‌ها را جلب نماید، همراه بوده است.

1. Gulistan
2. Paradise
3. Motif
4. Pictural carpet

منابع

۱. آذریاد، حسن، و فضل‌الله حشمتی رضوی. ۱۳۸۳. فرشنامه ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲. افروغ، محمد. ۱۳۸۹. نماد و نشانه‌شناسی در فرش ایران. تهران: مؤسسه انتشاراتی جمال هنر.
۳. اقبالی، مولود. ۱۳۹۲. «اصول طرح، نقش و رنگ قالی‌های معاصر تبریز». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
۴. بصام، سید جلال‌الدین، محمدحسین فرجو، سید امیر احمد ذریه زهرا. ۱۳۸۳. رویای بهشت، هنر قالی‌بافی ایران. تهران: به سفارش سازمان اتکا.
۵. تنهایی، انیس، و رضوان خزائی. ۱۳۸۸. «انعکاس مفاهیم نماز در قالیچه‌های محرابی صفویه و قاجاریه». مطالعات هنر اسلامی. ش. ۱۱: ۷-۲۴.
۶. حشمتی رضوی، فضل‌الله. ۱۳۸۷. تاریخ فرش ایران. تهران: سمت.
۷. حکمت دوست تبریزی، صبا. ۱۳۹۷. «مطالعه تطبیقی ساختار طرح و نقش و رنگ قالی گلستانی تبریز در سه دوره قاجار، پهلوی و معاصر و ارائه طرحی مبتنی بر مطالعات». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
۸. دانشگر، احمد. ۱۳۷۲. فرهنگ جامع فرش ایران. تهران: چاپ علامه طباطبایی.
۹. شری قراجه، رضا. ۱۳۹۵. «پژوهشی در رنگ قالی‌های معاصر تبریز (در طی هفتاد سال اخیر) و ارائه یک اثر مبتنی بر مطالعات». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
۱۰. ضمیری، چکامه، و کامران افشار مهاجر. ۱۳۹۸. «بررسی تاریخی تقابل سنت و مدرنیته در طرح و رنگ فرش دستباف شهری ایران». مطالعات هنر اسلامی. ش. ۳۳: ۲۴-۴۳.
۱۱. صوراسرافیل، شیرین. ۱۳۹۵. فرش دستباف هویتی ناشناخته. ترجمه سیده طراوتی محجوبی. تهران: فرهنگسرای میردشتی.
۱۲. ملایی، مصطفی. ۱۳۹۹. «بررسی وضعیت و سیر تحول تولید و تجارت فرش در آذربایجان در دوره قاجار». فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران. ش. ۴۹: ۱۱۹-۱۴۴.
۱۳. میرزایی، عبدالله. ۱۳۹۵. «ساخت‌یابی عوامل موثر بر شکل‌گیری مؤلفه‌های سبکی قالی‌های معاصر تبریز». رساله دکتری. دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
۱۴. میرزایی، عبدالله، و فاطمه عارف‌پور. ۱۳۹۱. «معرفی و بررسی انواع روش‌های تهیه نقشه فرش در تبریز». جلوه هنر. ش. ۱۰: ۷۷-۸۶.
۱۵. نوری تل چگان، سونیا. ۱۳۹۵. «بررسی تطبیقی باغ ایرانی در نگارگری و فرش دوره صفویه و ارائه‌ی یک طرح فرش مبتنی بر مطالعات انجام شده». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
۱۶. واکلر، جان، و چاپلین، سارا. ۱۳۸۵. فرهنگ تصویری مبانی و مفاهیم. ترجمه حمید گرشاسبی و سعید خاموش. تهران: اداره کل پژوهش‌های سیما.
۱۷. هنرور، محمدرضا، و فرید هنرور. ۱۳۹۵. آموزش گام به گام گل‌های ختایی در طراحی فرش. مقدمه تورج ژوله. تهران: انتشارات یساوولی.
۱۸. یساوولی، جواد. ۱۳۷۰. مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران. تهران: فرهنگسرا.

منبع اینترنتی

URL1: <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879870>